

Jaromír Mrňka: Limity lidskosti. Politika a sociální praxe kolektivního násilí v českých zemích 1944–1946

(Disertační práce, Praha 2017, 340 stran)

Posudek školitele

Disertační práce Jaromíra Mrňky se nečte dobře. Nikoliv proto, že by byla špatně napsána, ale z toho důvodu, že pojednává o zřejmě nejkrutější éře v dějinách českých zemí. Na sklonku války a na prahu míru umírali i na našem území lidé po tisících. Nacistická brutalita v této době dosáhla svého vrcholu a vyvražďovací kampaně především opustily k tomu vyhrazené specializované prostory. Zkušenost nevýslovné krutosti a vynalézavosti v prostředcích, jakými je možno týrat a vraždit lidi, formovala nejen období posledních válečných měsíců, ale působila dále i v týdnech po 8. květnu 1945, které jsme si zvykli nazývat obdobím míru. V obsáhlém poznámkovém aparátu autor dokumentuje hlavní proud vyprávění i průběžně zpřesňované teze zdánlivě nekonečným seznamem detailních rekonstrukcí těch nejhorších ukrutností, jaké může způsobit člověk člověku. Přesto Mrňkova studie není jen „krví pod čarou“, jak její pracovní verzi nazval jeden z našich kolegů. Není samoučelným nebo pouze varovným a smutným čtením. Jejím hlavním cílem totiž není popsat sumu násilností, k nimž v posledním roce války a v prvních poválečných měsících na českém území docházelo. Autorovi běží především o to, aby logiku, dynamiku a kontinuitu fyzického násilí v tomto období kriticky analyzoval. Tedy o obtížné porozumění a o kontextualizaci skutečnosti, která se dnešnímu čtenáři na první pohled jeví spíše jen odporná, bizarní a absurdní.

Autor jasně definuje teoretické inspirace a metodologická východiska pro svůj výzkum kolektivního násilí. Patří k nim především klasifikace Charlese Tillyho , mikrosociologická analýza Randalla Collinse a také koncepty sociální psychologie podepřené slavným experimentem Philipa Zimbarda. Mrňka v úvodu práce krom dobrého teoretického zakotvení prokazuje, že se skvěle orientuje v literatuře konceptualizující dějiny evropských diktatur ve 20. století a zejména éru čtyřicátých let. V historické části úvodu pak ukazuje vývoj a hlavní mezníky zkušenosti s kolektivním násilím v českých zemích od konce 19. století až do počátku období, které analyzuje ve vlastní stati práce, tedy do konce roku 1943. Následují obě ústřední části práce, „Bezmezná násilí (1944-1945)“ a „Očistná násilí (1945-1946)“. V první z nich jsou poměrně komplexně a z mého pohledu velmi plasticky zachyceny transporty a pochody smrti. Další komplex sledovaných situací, totiž násilí v interakci s partyzány v posledních měsících války, je v souvislosti s existující literaturou mimořádný schopností kritického nadhledu a přesnosti analýzy. Zatímco pro většinu dosavadní historiografie k tématu partyzánského odboje je ve vztahu k jeho hlavním protagonistům charakteristická jakási hagiografická manýra, Mrňka poukazuje mimo jiné na to, jak partyzáni jako specialisté na násilí do bojů často zatahovali civilní obyvatelstvo, které pak v dramatických situacích nechávali napospas nejdivočejší „odplatě“ (či spíše vyvražďovací kampani) nacistických bezpečnostních složek.

Autor, opět na rozdíl od naprosté většiny české historiografie všímající si stejného období, nezdůrazňuje zlom mezi koncem války a tím, co přišlo poté. Naopak, přesvědčivě poukazuje na kontinuitu v jednání aktérů i na podobnost celé řady okolností, jež navozovaly podmínky příhodné pro uplatňování kolektivního násilí. Rozlišuje přitom mezi divokou odplatou prvních poválečných dnů, jež vykazovala především prvky lidového hněvu a spontánních násilných akcí, a dalšími týdny až měsíci, které naopak analyzuje jako čas strukturálního násilí, krytého nebo přímo uplatňovaného specialisty na násilí, tedy převážně ozbrojenými složkami nově ustaveného státu.

Tím se dostáváme k Mrňkovým klíčovým tezím, z nichž jsou některé jako hypotézy formulovány již v úvodu práce, nicméně každopádně pak v dalším textu dokládány a v některých případech na základě svědectví pramenů reformulovány nebo (někdy až v samotném závěru práce) zpřesňovány. Autor v souladu s Collinsem vychází z předpokladu, že násilné situace jsou pro většinu členů moderní společnosti náročné a nepříjemné. O něco jednodušší je páchat násilí v kolektivu než individuálně. Zvýšenou přítomnost násilí v moderní společnosti nicméně i tak vždy způsobuje specifická kombinace situačních a sociálních sil. Mezi podstatný předpoklad řadí vytvoření hranice a zároveň rozporů mezi „my“ a „oni“. Stavidlem, jež skutečně spouští soustředěné kolektivní násilí proti určité skupině obyvatelstva je z autorova pohledu dehumanizace. Ta má, jak přesvědčivě ukazuje, různé fáze a podoby. Má svoji diskurzivní rovinu, kdy příslušníci určité skupiny v mediálním prostoru i v běžné komunikaci přestávají být nazýváni lidmi a stávají se havětí, věcmi, otázkou či problémem. Další podobou (a někdy dalším stádiem) je odebrání ochrany a základních práv. V případě některých skupin pak jsme svědky dalších forem explicitní dehumanizace v podobě zbavování všech vnějších znaků lidské individuality (oblečení, vlasy, jméno). Mrňka přitom poukazuje, že první dvě zmíněné formy jsou společné obětem nacistické perzekuce i německým obětem. I o Němcích se ostatně ještě dávno předtím než jim byla po válce v Československu a jinde odebrána základní práva, začalo (v důsledku zkušenosti s nacistickou brutalitou) kolektivně mluvit jako o někom, kdo ztratil lidskou podstatu (viz např. londýnské rozhlasové projevy Edvarda Beneše).

Vedle „velkých“ tezí o roli státu a strukturálních předpokladů nebo o kontinuitě forem před a po květnu 1945 nalezneme v práci i řadu tezí „středního dosahu“, z nichž bych rád zmínil velice průkazně podložené tvrzení týkající se jak některých operací německých ozbrojených složek v závěru války, tak i československých ozbrojených složek v prvních poválečných měsících. Autor tu upozorňuje na specifickou situaci nižších velitelů v situaci, kdy mocenské elity dávají jasně najevo, že použití extrémních metod až po fyzickou likvidaci určitých skupin obyvatelstva je žádoucí nebo v zájmu dosažení cíle přípustné, ale zároveň nemají možnost nebo ochotu stanovit jasně dané postupy a udílet pokyny v rámci konkrétních akcí. Tato směs intence a neurčitosti má podle autora za důsledek stupňování a brutalizaci násilí, ať už v souvislosti s konformitou nižších velitelů nebo nezvládnutím situace absolutní moci nad životem a smrtí lidí, kteří jsou jim a jejich jednotkám vydáni napospas.

Zapojení práce do výzkumu kolektivního násilí (Tilly, Collins, Zimbardo) i do souvislosti s nejzajímavějšími a aktuálními syntézami 2. světové války v Evropě (Tony Judt, Jan T. Gross a především Timothy Snyder) a analytický odstup od, jakkoli emočně vtahujícího, dění činí z předložené disertační práce dílo hodné pozornosti širší historické obce i dalších zainteresovaných čtenářů. Zejména problematika nacistické represe na území českých zemí, ale i značná část historické literatury o násilí na německém obyvatelstvu v letech 1945-46 se

dosud vyznačuje značnou popisností a pojmovou nejasností. Mrňkova analytická perspektiva a konzistentní zacházení s pojmy proto umožňuje jinak a nově porozumět i řadě událostí a fenoménů, které nejsou (jako jednotlivosti) neznámé. Jinde přinejmenším otevírá nesamozřejmé otázky. Autorovi se především daří od sebe odlišit různé typy fyzického násilí z hlediska intenzity, logiky jednání aktérů, míry organizovanosti či naopak spontaneity. Za mimořádně důležitý považují vhléd do prolínání strukturálního násilí s násilím situačním. Ukazuje se, že extrémní formy fyzického násilí se často rozvíjejí právě tam, kde jsou pro ně sice dány strukturální podmínky (například probíhající vyvražďovací kampaň proti jedné etnické skupině), kde je ale nadto represivní moc vnitřně rozložena nebo jinak oslabena, takže násilí přestává být jakkoli regulováno. Klasickým příkladem takové situace, kterou dává Mrňka čtenáři s až nemilosrdnou detailností popisu zakusit, byly již zmiňované pochody smrti, při nichž byli hromadně (ale přitom nekoordinovaně) trýzněni a vražděni někdejší zajatci vyhlazovacích táborů. Některé rysy tohoto vzájemně se posilujícího strukturálního a situačního násilí, jak autor opět velmi podrobně a přesvědčivě ukazuje, vykazují i nejrozsáhlejší poválečné násilné akce proti německy hovořícímu obyvatelstvu (Brno, Postoloprty) – s tím rozdílem, že se zde na straně pachatelů násilí nejednalo o rozkládající se, ale teprve se utvářející bezpečnostní aparát obnovovaného státu, jehož kompetence (a meze pravomocí) nebyly jednoznačně dány.

Dosavadní historiografie dotýkající se konce války v českých zemích se vyznačuje velkou mírou nepropojenosti mezi zpracováním či analýzou násilí páchaného nacisty během druhé světové války (a konkrétně okupace tzv. protektorátu Čechy a Morava) a studii věnovanými násilím, jež bylo pácháno (většinou) Čechy na Němcích zejména na jaře a v létě 1945. Jedno tvoří v rámci naprosté většiny dosavadních zpracování ve vztahu k druhému nanejvýš jakýsi historický úvod nebo naopak dovětek a výhled. Až na výjimky (nejnověji spíše populárněvědeckou formou Jiří Padevět) se oběma fenomény zabývají i jiní autoři, jiná oddělení historických ústavů nebo dokonce jiné instituce. Analýza kolektivního násilí, která není rámována jedním konkrétním „režimem“ a překračuje mezník konce druhé světové války v Evropě je tak z mnoha důvodů mimořádná a otevírá celou škálu nových perspektiv.

Práce má pochopitelně své slabiny. Její vznik byl v podstatě historií ústupových bojů, neboť původní záměr byl výrazně ambicióznější. Teprve v průběhu psaní autor i jeho nezkušený školitel (jednalo se o první disertaci, kterou jsem vedl) seznávali, že má-li se jednat o sociálně historickou studii rozkrývající logiku a dynamiku jednotlivých interakcí, je třeba výrazně zúžit záběr. Finální časový rámec studie tak oba stále vnímáme jako spíše pracovní, byť zčásti odůvodnitelný specifickým charakterem v práci podrobněji analyzovaného období. O jisté nevyváženosti badatelského úsilí věnovaného jednotlivým fenoménům svědčí i historický úvod, především nedostatečná pozornost věnovaná (z hlediska sdílené české zkušenosti s nacistickou hrůzovládou, strachem a fyzickým násilím zásadnímu) období Heydrichovy vlády i reakce na atentát, jenž zastupujícího říšského protektora sprovodil ze světa. Nepoměr mezi pozorností věnovanou v rámci historického úvodu kupříkladu podzimu roku 1938 a právě, z hlediska dynamiky kolektivního násilí, klíčovému období let 1941-1943, je sice možno hájit poukazem na relativní obeznamenost čtenářstva s represemi následujícími po Heydrichově smrti, spíše to ale svědčí o tom, že menší část kolaudované stavby zůstala přece jen ještě ve formě provizoria.

Zřejmě ještě zásadnější úskalí představuje problematika nacistických koncentračních a vyhlazovacích táborů. Ta, mám-li se vyjádřit opatrně, evidentně nestojí v centru autorovy

pozornosti. Má to pochopitelně opět svoje ospravedlnitelné důvody; autor se předně soustředí až na poslední měsíce války, tedy na čas, kdy jsou vyhlazovací tábory postupně osvobozovány a pro něž je v souvislosti s „konečným řešením“ charakteristický spíše fenomén „pochodů smrti“. Mrňku navíc zajímají nejvíce interakce ve veřejném prostoru, kdy se násilí neodehrává pouze mezi pachatelem (zpravidla „specialistou na násilí“) a obětí, ale má zároveň svoje „publikum“. Tedy když je zároveň přetavováno do individuální nebo kolektivní zkušenosti dalších aktérů. Likvidace židovského a romského obyvatelstva nicméně tvoří natolik zásadní a bezprecedentní mezník v dějinách soužití různých etnických skupin na českém území i v dějinách státem organizovaného násilí proti různým skupinám obyvatel, že vyvstává otázka, zda jeho klíčovou fází (průmyslově zvládnutou likvidaci lidí, jež sice nakonec probíhala ve specializovaných prostorech, ale jejíž přípravě ve formě shromaždišť a transportů obyvatelstvo českých zemí běžně přihlíželo) lze v práci o násilí v českých zemích na sklonku války a na prahu míru přejít několika odstavci. Je například opravdu možné bez Terezína nebo Osvětimi pochopit vysokou legitimitu poválečného násilí na Němcích? Možná, že ano, protože v plné šíři se o průběhu „konečného řešení“ většina Čechů dozvíдалa až v průběhu následujících let nebo desetiletí (ostatně v projevech Edvarda Beneše nehrají, na rozdíl od Lidic a Ležáků, Terezín a Osvětim žádnou roli). Tuto v práci implicitně přítomnou tezi by nicméně bylo potřeba přece jen podrobit průkaznějšímu přezkumu. Navíc, pokud jde například o roli českých bezpečnostních složek v Terezíně nebo v Letech u Písku, je docela dobře možné, že by se vynořily ještě další a možná poměrně nečekané souvislosti.

Jakkoli je autorova teze o primární úloze státu, jeho politik a jeho specialistů v procesu zvyšování míry násilí v práci na mnoha místech a v souvislosti s mnoha akty kolektivního násilí přesvědčivě doložena (a jakkoli je zejména pro nacistickou diktaturu jen stěží popíratelná), je stále možné si nad její jednoznačností a všeplatností klást otázku. Příkladně ze dvou důvodů. První pochybnost můžeme opřít o jinou, z jistého úhlu pohledu protichůdnou, tezi samotného autora. Ten totiž ukazuje spirálu násilí charakteristickou pro poslední týdny války a první týden po jejím oficiálním konci a spojuje tyto extrémní formy násilí se slabou, rozpadající se nebo dosud nekonstituovanou státní mocí. Není právě to protiargumentem teze relativizující radikalizaci obyvatelstva a přiřítající hlavní roli v procesu roztáčení spirály násilí státním strukturám? Zejména pokud jde o poválečné období, dalo by se přece tvrdit, že státní struktury sice hrály důležitou roli v případech několika velkých masakrů (Brno, Postoloprty), že ale obnovující se stát zároveň postupně utlumil projevy násilné odplaty, které charakterizovaly první poválečný týden (upalování, věšení, exekuce před shromážděným davem a podobné). Zároveň, a to je druhý argument této polemiky, může být úloha státu a specialistů na násilí, o nichž autor na mnoha místech hovoří jako o hnacím motoru kolektivního násilí, zkreslena událostmi a prameny, na něž se v práci z pochopitelných důvodů zaměřuje. V poválečném období najdeme stovky případů, jež explicitně dokumentují poptávku po násilných řešeních ze strany obyvatelstva – a v nichž naopak stát touhu po násilí a divoké pomstě do jisté míry tlumí. Ve stabilnějších poměrech (po polovině května 1945) již má stát dostatek prostředků, aby se proti jednotlivcům či menším skupinám aktérů prosadil, a tak obdobné případy nekončily zásadnějším krveprolitím. Nedostaly se tak do Mrňkova hledáčku, kde se naopak, dalo by se argumentovat, ocitlo oněch několik případů, kdy se stát prostřednictvím svých ozbrojených složek na násilnostech podílel nebo je přímo inicioval a organizoval. Poptávka radikalizovaného obyvatelstva po násilí je proto podhodnocena, zatímco státní politiky jsou jednostranně vykládány jako strategie reprodukce násilí.

Navzdory těmto (a bezpochyby ještě dalším) dílčím limitům, nedodělkům a otazníkům považuji Mrňkovu práci za poctivý a podstatný přínos pro českou historiografii. Vedle její zmíněné analytické povahy, autorovy schopnosti zapojit vlastní pohled do probíhající intelektuální debaty o předpokladech a formách fyzického násilí i o širších souvislostech druhé světové války v Evropě a zdařilého řezu napříč květnem 1945, jenž ukazuje dosud nezmapované kontinuity, bych závěrem vyzdvihl ještě jednu její nesamozřejmou přednost. Snaha o porozumění masovému násilí, především má-li toto násilí podobu vyhlazovacích kampaní a dalších akcí proti bezbranným civilistům, bude vždy kromě čistě intelektuálních překážek narážet i na morální dilemata. A bude neodbytně navozovat otázku, zda se my lidé máme opravdu snažit porozumět nelidskému. Autor s tímto ostychem polemizuje, když na mnoha místech připomíná, že násilí patří k lidskému soužití, jakkoli musíme hledat prostředky, jimiž ho budeme držet pod kontrolou. Navzdory někdy až neúprosně věcné historizaci extrémních forem fyzického násilí, jejímž prostřednictvím autor ukazuje jako pachatele i oběti různé strany konfliktu a příslušníky různých etnických skupin, ovšem čtenář neztrácí jistotu, že autor činy, které analyzuje a kterým se snaží porozumět, neobhajuje a neomlouvá. Mrňkovi se daří proplouvat mezi Skyllou ve své podstatě nepřípustným hodnotově neutrálním postojem k některým formám uplatňování násilí a moci nad lidmi a Charybdou ahistorického moralizování. A to navzdory tomu, že se alespoň ve většině pasáží své studie neuchyluje k neplodné popisnosti.

Disertační práce Jaromíra Mrňky splňuje všechny požadavky na tento typ kvalifikační práce. Zároveň je v lecčems novátorským příspěvkem k historizaci čtyřicátých let v Československu. Kromě toho, že ji velice rád doporučuji k obhajobě, bych byl potěšen, kdyby budoucí publikace jejích stěžejních částí a tezí otevřela živou a kritickou debatu.

V Jeně dne 29. srpna 2017

Matěj Spurný